

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

**Słowiańska
frazeologia gwarowa**

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

**Redaktor naukowy serii
Miroslaw Skarżyński**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbaska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś siebie mo diabol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEL>	195
ІРИНА ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
ЗОРЯНА ВАСИЛЬКО , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
МОНІКА ВУЛАВА , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diablów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

ЕВА МЛЫНАРЧЫК , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
ІЛОНА ГУМОВСКА , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

LIDIA PRZYMUSZAŁA
UNIwersytet Opolski, OPOLE

**O PROBLEMACH LEKSYKOGRAFICZNEGO
OPISU FRAZEOLOGII W SŁOWNIKACH GWAROWYCH
(NA PRZYKŁADZIE *SŁOWNIKA GWAR ŚLĄSKICH*)**

W strukturze słowników gwarowych szczególne miejsce zajmuje frazeologia. Jak można wyczytać ze wstępu do *Słownika gwar polskich* PAN, pominięcie tego bogactwa i rezygnacja z frazeologii spowodowałyby znaczne zubożenie i ograniczenie semantyki słownika (SGP I: XVII). Toteż we wszystkich współczesnych słownikach gwarowych związki frazeologiczne są ich niezwykle istotnym elementem. Istotnym, ale także problematycznym. O tym, że frazeologizmy w opisie leksykograficznym – zwłaszcza w słownikach gwarowych – sprawiają wiele kłopotów, pisano już wielokrotnie. Jako pierwsza na ten fakt zwróciła uwagę Henryka Augustynowicz-Ciecierska w artykule zatytułowanym *Problemy frazeologiczne w słowniku gwarowym* (Augustynowicz-Ciecierska 1961), pisała o tym również Anna Krawczyk w artykule dotyczącym opracowania frazeologii w *Słowniku gwar polskich* (Krawczyk 1982), później do tematu tego wróciły raz jeszcze Danuta Kołodziejczykowa i Maria Krasowska na marginesie uwag poświęconych frazeologii w *Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (Kołodziejczykowa, Krasowska 2003).

Do najczęściej wskazywanych przez badaczki problemów w opisie frazeologii, wynikających ze specyfiki słownika gwarowego, należą: wyróżnienie związków frazeologicznych i określenie ich granic, ustalenie zakresu prezentacji frazeologii oraz sposób opracowania związków frazeologicznych i ich miejsce w słowniku.

Leksykograf dialektolog wśród zgromadzonego materiału gwarowego musi trafnie rozpoznać połączenia wyrazowe spełniające kryteria jednostki frazeologicznej, co czasami z uwagi na jakość materiału, którym dysponuje badacz, nie jest łatwe. Zdarza się, że brak kwalifikatora „fraz.” na fiszce terenowej nie pozwala badaczowi jednoznacznie i bez wątpliwości stwierdzić, czy dane połączenie

wyrazowe jest frazeologizmem, czy też nie; czy stanowi ono konstrukcję utartą i skostniałą, czy jest może tylko okazjonalizmem, stylistycznym użyciem. Utrudnieniem są także jednostkowe poświadczenia niektórych związków frazeologicznych – stoi to bowiem w sprzeczności z jednym z podstawowych wyznaczników frazeologizmów, jakim jest kryterium utrwalenia społecznego. Sytuacja taka zawsze stawia badacza wobec dylematu, co z takim materiałem zrobić. Odrzucić, ponieważ nie spełnia jednego z kryterium wyodrębniania jednostek frazeologicznych, czy też – mając najczęściej świadomość niedoskonałości i niekompletności bazy materiałowej – umieścić go w zasobie frazeologizmów opisywanych w słowniku?¹

Leksykograf dialektolog musi też zdecydować, co z zebranego materiału frazeologicznego ma wejść do słownika – które jednostki wymagają bezwzględnej prezentacji, a które wystarczy odnotować w wyborze. Rozstrzygnięcia wymaga również kwestia, jak i według jakich kryteriów zaszeregować materiał frazeologiczny i wreszcie, w jakim miejscu słownika, i w jaki sposób frazeologię prezentować.

Jak widać, kwestie, o których będę mówić, nie są nowe, aczkolwiek ciągle aktualne, co pokażę na przykładzie opracowania frazeologii w *Słowniku gwar śląskich*.

Słownik gwar śląskich (dalej SGŚ) to wielotomowy leksykon wydawany od 2000 r. przez Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu pod kierunkiem Bogusława Wyderki. Do tej pory opublikowano trzynaście tomów, obejmujących hasła w zakresie liter A–J (kolejne tomy, obejmujące litery K oraz L, ukażą się niebawem). Można powiedzieć, że słownik ten jest zwieńczeniem wielu lat pracy² kilku pokoleń zarówno wybitnych dialektologów³, jak i Ślązaków-amatorów pracujących nad gromadzeniem kartoteki; zaś od roku 1998 – kiedy rozpoczęto właściwe działania redakcyjne i wydawnicze – jest to efekt wysiłków głównie językoznawców związanych z Uniwersytetem Opolskim.

A zatem jakie miejsce w makrostrukturze tego konkretnego leksykonu zajmuje frazeologia? Na początek przyjrzyjmy się, co na ten temat znaleźć można we wstępie do SGŚ.

Informacje o frazeologii zawarte zostały w *Zasadach redakcyjnych* w krótkim, zaledwie półstronicowym podrozdziale zatytułowanym *Związki frazeologiczne* (SGŚ I: XXVII); można je także znaleźć rozsiane w kilku innych miejscach wstę-

¹ Z podobnymi problemami borykają się leksykografowie w słownikach historycznojęzykowych (por.: Adamiec 2004: 60–62).

² Historia kartoteki i powstającego SGŚ jest nie tylko interesująca, ale przede wszystkim niezwykle długa. Przedsięwzięcie to, od momentu zainicjowania prac nad leksykonem przez Kazimierza Nitscha w 1936 r. do chwili obecnej, trwa bowiem bez mała osiemdziesiąt lat.

³ Wymienić tutaj należy takie nazwiska, jak: Alfred Zaręba, Stanisław Bąk, Stanisław Rospod, Henryk Borek, Feliks Pluta.

pu, jak np. w *Założeniach ogólnych* zasad redakcyjnych słownika oraz w punkcie poświęconym budowie artykułu hasłowego (SGŚ I: XXI).

Informacje te dotyczą następujących kwestii:

1. Hasłowania, czyli sposobu odnotowywania informacji frazeologicznych w słowniku. W SGŚ związki frazeologiczne – zgodnie z tradycyjną metodą leksykograficzną – notuje się w wyspecyfikowanych, mniejszych, niesamodzielnych jednostkach kompozycyjnych włączonych w strukturę hasel głównych⁴.
2. Miejsca frazeologizmów w artykule hasłowym – ustęp poświęcony frazeologii jako element fakultatywny artykułu hasłowego „pojawia się w zależności od potrzeb” (SGŚ I: XXI), jak czytamy w SGŚ, na końcu działu znaczeń, a przed podhasłem⁵.
3. Miejsca frazeologii w systemie wyodrębnionych hasel słownikowych, są to więc informacje, gdzie i jak frazeologii w słowniku szukać – w omawianym słowniku dany związek odnotowany jest tyle razy, ile pełnoznacznych wyrazów wchodzi w jego skład. Jednakże całościowo dany frazeologizm wraz z dokumentacją omówiony jest tylko raz – w haśle będącym pierwszym w kolejności wyrazem samodzielny danego związku. Na przykład związek *slaby jak mucha* zarejestrowany został pod hasłami SŁABY i MUCHA. Pełną dokumentację związku zawiera hasło SŁABY, zaś w haśle MUCHA po odnotowaniu frazeologizmu znajduje się odsyłacz – zob. SŁABY (SGŚ I: XXVII).
4. Sposobu wprowadzania, sygnalizowania materiału frazeologicznego w słowniku – w SGŚ związki frazeologiczne odnotowywane są w odrębnym ustępie artykułu hasłowego, od nowej linii z wcięciem po kwalifikatorze *Fraz.*⁶
5. Sposobu porządkowania frazeologizmów w obrębie jednego hasła – w SGŚ są one omawiane w kolejności alfabetycznej⁷.

⁴ Taki sposób notacji związków frazeologicznych stosuje się w zasadzie we wszystkich współczesnych słownikach gwarowych. Wyjątek stanowi *Słownik gwary orawskiej* Józefa Kąsia, w którym frazeologizmom przyznaje się status jednostki leksykalnej i tym samym umieszcza się je jako samodzielne artykuły hasłowe (por.: KąśSGO: XV).

⁵ W tym względzie w słownikach gwarowych stosuje się różne rozwiązania. Na przykład w SGP frazeologizmy są umieszczane po dokumentacji wszystkich znaczeń wyrazu hasłowego i ewentualnych podhasel, a w SGOWiM oraz w SGK w obrębie odpowiednich części artykułu poświęconych poszczególnym znaczeniom.

⁶ Sposób wprowadzania frazeologii w innych słownikach: w SGP od nowej linii po kwalifikatorze *Fraz.*; w SGOWiM po kwalifikatorze „fraz.” poprzedzonym znakiem kółka, czyli tzw. grochem ●; w SGK po graficznym separatorze w postaci pustego rombu ◊, po którym pojawiają się zazwyczaj kwalifikatory wyrazowe (pełne lub w postaci skrótów), jak: *przy-słowie, zwrot, wyrażenie*.

⁷ W SGP frazeologizmy porządkowane są zgodnie z podziałem formalnym na wyrażenia, zwroty, frazy i szeregi (podział nadrzędny), a dalej w obrębie każdej z tych grup alfabetycznie, gdzie poszczególne związki frazeologiczne oddziela się znakiem tyldy ~.

6. Omówienia zasad dokumentowania materiału frazeologicznego – w tym względzie obowiązują te same zasady, co przy hasłach głównych. A zatem na całościową prezentację związku składa się: zapisane kursywą i ujęte w łapki definicyjne znaczenie frazeologizmu, przykładowe konteksty użycia związku (przytaczane w pisowni źródła, z którego pochodzą – w przypadku materiałów terenowych jest to zapis fonetyczny), informacja o geografii wyrazu oraz źródle (jeśli materiał frazeologiczny został wyekscerpowany z tekstu pisanego) – zob. przykład poniżej.

Przykład hasel zawierających ustęp poświęcony frazeologizmom:

Fraz. Brać (wziąć) do haptachu ‘przywoływać (przywołać) do porządku’: *me začŭn braŭ do haptachu Cierlicko karw RCzes* [Kell I 24]; *braŭi go tam do haptaku ŭo ty paŭury Kozakowice G ciesz*; *jak će jyno veznŭm do zaptaku Zabrzeg biel. Iść (stanać) do chaptachu* ‘iść (stanąć) do raportu’: *tak hnet stanŭ do haptaku a zaczŭn meldować Zaolzie RCzes* [PiegSęk 130]; *xoć tu do haptaku Op.* (hasło HAPTACH)

Fraz. Igrać z ogniem ‘narażać się na przykre konsekwencje, narażać się na niebezpieczeństwo’: *przysł. Nie igrać z ogniem! Sucha G karw RCzes* [OndrPrzysł 143]; *Orzesze (Woszczyce) mik; Kalety (Jędrysek) tar.* (hasło IGRĄĆ)

Jakich informacji dotyczących frazeologii natomiast we wstępie brak? Po pierwsze, nie ma w nim omówienia zasad dotyczących zapisu postaci wyjściowej frazeologizmów. I po drugie, to, co najważniejsze i absolutnie podstawowe, mające bezpośrednie przełożenie na dobór materiału i sposób opisu frazeologii w słowniku, a czego we wstępie nie znajdziemy, to brak w założeniach ogólnych ustaleń terminologicznych co do tego, jakie jednostki uznaje się za związki frazeologiczne. Zaznaczyć tutaj należy, że pod tym względem SGS nie odbiega od innych słowników gwarowych, w których również zazwyczaj pomija się kwestie terminologiczne dotyczące frazeologii i rezygnuje się ze szczegółowych omówień metodologii ich opisu w leksykonie, choć – jak wiadomo – w każdym z tychże słowników frazeologia stanowi niezwykle istotny element.

Uproszczone i lakoniczne definicje związku frazeologicznego znaleźć można tylko we wstępie do KąsSGO, gdzie czytamy: „Za frazeologizm uznaje się tu połączenie co najmniej dwóch wyrazów, którego znaczenie jako całości nie jest sumą znaczeń elementów składowych” (s. XV) oraz w SGOWiM, w którym to związki frazeologiczne określone zostały jako „zleksykalizowane połączenia wyrazowe, które nie są nazwami, mają różną strukturę i prawie zawsze są wyraźnie nacechowane stylistycznie” (s. 59).

Brak wyraźnie sformułowanych założeń metodologicznych oraz szczegółowych rozwiązań redakcyjnych dotyczących sposobu prezentacji frazeologii w słownikach niestety często odbija się na jakości opracowania frazeologii w kon-

kretnym leksykonie. Oczywiście zaznaczyć należy, że rezygnacja z omówienia takowych ustaleń i rozwiązań we wstępach do słowników nie świadczy o braku metodologii w opracowaniu frazeologii w słowniku w ogóle. Przy tej okazji wspomnieć należy o dwóch artykułach, które przynoszą wnikliwe omówienie zasad stosowanych w opracowywaniu frazeologii w SGP oraz SGOWiM. Są to przywoływane wcześniej artykuły A. Krawczyk *Frazeologia w „Słowniku gwar polskich”* (1982) oraz D. Kołodziejczykowej i M. Krasowskiej *Frazeologia w „Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur”* (2003). Stanowią one rozwinięcie i doprecyzowanie zasad sformułowanych ogólnie we wstępach. Artykuły te można potraktować jako wytyczne, rodzaj instrukcji dla autorów opracowujących hasła do tychże słowników.

A zatem jakie problemy w opracowaniu frazeologii i jakie niekonsekwencje w jej opisie wynikające z braku dostatecznie szczegółowych założeń metodologicznych i wytycznych redakcyjnych można wskazać w SGŚ? W tym miejscu chcę zaznaczyć, że wszystkie przedstawione poniżej krytyczne uwagi kieruję również pod własnym adresem, w latach 1999–2009 byłam bowiem członkiem zespołu opracowującego ten słownik.

Problemy związane z leksykograficznym opracowaniem frazeologii można podzielić na dwie grupy: jedne dotyczą kwestii technicznych, redakcyjnych, drugie – metodologicznych.

Do tych pierwszych należy np. sytuowanie frazeologii w obrębie artykułu hasłowego niezgodnie z założeniami sformułowanymi we wstępie. Przypomnijmy, że według wytycznych ustęp poświęcony frazeologii powinien pojawić się po dziale znaczeń, a przed podhasłem, jak np. w hasle BARANEK, JABŁKO. Tymczasem w innym miejscu słownika można znaleźć odmienne rozwiązania, polegające na prezentacji związków po dziale znaczeń i ewentualnych podhasłach, ale przed synonimami (praktyka stosowana w tymże słowniku najczęściej) – hasła BARAN, BABA, CHLEB, CHODZIĆ, IŚĆ i wiele innych; lub po synonimach jako zupełnie ostatni element artykułu hasłowego – tak w hasle I. BIEDNY.

Kolejną kwestią jest brak przejrzystego – odbiegającego od ogólnie przyjętych zasad – zapisu postaci wyjściowej frazeologizmu. W SGŚ zarówno pozycje składniowe w obrębie frazeologizmów wypełniane przez samodzielne leksemy i sygnalizowane przez odpowiednie formy zaimkowe, jak i elementy fakultatywne oraz warianty podawane są w nawiasach okrągłych, np. *Dać (komu) (święty) spokój* (hasło DAC), *Dostać fackę (fangę, focha)* (hasło DOSTAĆ). Tymczasem w praktyce leksykograficznej przyjęło się stosować nieco inne sposoby zapisu: 1. warianty podaje się po ukośniku / (SFŚI) lub w nawiasie kwadratowym [] (KąśSGO; SFGD); 2. elementy fakultatywne w nawiasach okrągłych () (KąśSGO; SFGD; SFŚI); 3. pozycje składniowe do wypełnienia sygnalizuje się zaimkiem zapisanym jasną kursywą i ujętym w nawias klamrowy {} (KąśSGO; SFGD) albo kursywą bez nawiasu (SFŚI).

Jeszcze innym problemem jest zbyt duża dowolność w sposobie zaznaczania wariantów. W SGŚ człony wymienne frazeologizmu sygnalizuje się na różne sposoby. Najczęściej warianty podawane są w nawiasie okrągłym w układzie alfabetycznym (*Biały jak mleko (młynarz, śnieg), Biały jak kreda (płachta, ściana)* – hasło BIAŁY); ale także po przecinku w porządku alfabetycznym (*Dać kus, kusa, kusika, kusku* – hasło DAĆ (SIEĆ)); lub od tyldy alfabetycznie (*Bić jak słomę, ~jak gady w miechu, ~jak cygański bęben* – hasło BIĆ (SIEĆ)). Czasami zdarza się, że nawet w obrębie jednego działu frazeologicznego warianty podawane są różnie. Na przykład w hasle IŚĆ człony wariantywne raz podaje się po przecinku (*Być, iść napranym, ożrałym, pijanym jak bela*), a raz w nawiasach okrągłych (*Iść na fecht (po fechcie)*). Problem wariantów to nie tylko techniczna kwestia sposobu ich notacji, ale przede wszystkim ważny problem metodologiczny, wymagający ustaleń, co traktuje się jako wariant, a co wariantem nie jest i wymaga odnotowania w postaci oddzielnej jednostki frazeologicznej – o czym niżej.

Obok – być może nie aż tak istotnych – uchybień czysto technicznych w SGŚ można znaleźć szereg innych, zdecydowanie ważniejszych niekonsekwencji, a nawet błędów o charakterze metodologicznym.

Na początek należałoby zaznaczyć, że dla właściwego umiejscowienia i opisanie frazeologii w słowniku niezbędne jest ustalenie określonych zasad postępowania wobec wszystkich jednostek dwu- i wielowyrazowych. Dopiero wówczas na ich tle możliwa jest prezentacja materiału frazeologicznego. Z racji tego, iż zróżnicowane formalnie związki wielowyrazowe mogą być notowane w różnych miejscach słownika i artykułu słownikowego (jako samodzielne hasło, podhasło, materiał ilustracyjny danego znaczenia czy frazeologia), niezwykle ważną, a jednocześnie podstawową kwestią jest precyzyjne sformułowanie definicji związku frazeologicznego – czego się w SGŚ nie czyni, co pokazałam, omawiając informacje zawarte we wstępie.

Z analizy materiału wynika, że najmniej problemów sprawiają związki wyrazowe o charakterze werbalnym, zawsze umieszczane w dziale frazeologii, zaś najwięcej – zleksykalizowane wyrażenia przyimkowe o funkcji przysłówków oraz związki o charakterze rzeczownikowym – raz notowane jako frazeologia, innym razem jako podhasło.

W *Zasadach redakcyjnych* słownika można przeczytać, że za podhasła uznawane są m.in. takie kilkuwyrazowe konstrukcje, jak: wyrażenia przyimkowe (*na gwałt, na żabę*), zestawienia (*dziwoka świnia, grochowa zupa*) i wielowyrazowe połączenia pełniące funkcję ekspresywną (SGŚ I: XX–XXI, XXVI–XVII) (*bieda reta!, do sto diabłów*). W tym jednak względzie w SGŚ można znaleźć wiele niekonsekwencji. Widać to dokładnie w różnym traktowaniu podobnych połączeń, klasyfikowanych jako różne jednostki. Przykładowo połączenia *od małego chłopczyśka* i *za chłopca* (oba o znaczeniu ‘w dzieciństwie’) umieszczone zostały w podhasłach w obrębie artykułów CHŁOPCZYSKO, CHŁOPIEC, zaś identycz-

ny co do struktury formalnej i znaczeniowej związek *za baby* ‘w czasie bycia mężatką’ opracowano w dziale *Fraz.* w artykule BABA. Podobnie konstrukcje *za Boga świętego* i *ani za Boga* znaczące ‘w żaden sposób’, z których pierwsza umieszczona została w podhaśle, a druga we frazeologii (hasło BÓG)⁸. Wbrew poczynionym założeniom w ustępie *Fraz.* zamieszczono także takie wyrażenia przyimkowe, jak: *na amen* (hasło AMEN), *co chwila, co chwilę, na chwilę, od tej chwili, przed chwilą, po chwili* (hasło CHWILA)⁹.

Materiał słownikowy pokazuje również, że szczególne trudności wiążą się z ustaleniem granicy między wyrażeniami (traktowanymi jako frazeologia) a zestawieniami (omawianymi w podhasłach)¹⁰. O ile w pełni zasadne jest umieszczenie w podhaśle zestawienia o funkcji nominatywnej *kozia broda* będącego nazwą grzyba, o tyle zupełnie niezrozumiałe jest traktowanie w ten sam sposób połączeń *druga broda, dublowana broda, dwie brody* znaczących ‘u osób otyłych: zwisający podbródek’ (hasło BRODA), uznawanych przez słowniki ogólne i frazeologiczne języka polskiego za związki frazeologiczne (USJP; WŚFJP; WŚF PWN). Zastanawia również, dlaczego wyrażenia *głowa rodziny*¹¹ ‘człowiek będący na czele rodziny’ oraz *głowa królewska* ‘członek rodziny królewskiej’ znalazły się w podhasłach (hasło GŁOWA), a nie we frazeologii.

Oczywiste jest, że czasami nie sposób uniknąć arbitralnych rozstrzygnięć odnośnie do usytuowania konkretnych jednostek w strukturze hasła, jednakże jasne sformułowanie przez zespół redakcyjny we wstępie zasad ich notacji z pewnością pozwoliłoby uniknąć wielu niekonsekwencji.

Podobne zastrzeżenia dotyczą sposobu traktowania przysłów i zleksykalizowanych porównań typu *czerwony jak burak*¹². W założeniach metodologicznych

⁸ Taki sam materiał językowy może też być odmiennie traktowany w różnych leksykonach, np.: wyrażenie przyimkowe *z chęcią, po drodze* w SGŚ potraktowane jest jako podhasło, zaś w USJP jako frazeologia. Ale już konstrukcja *z wielką chęcią* w SGŚ uznana została za frazeologizm (!).

⁹ W USJP konstrukcje te omówione są we frazeologii.

¹⁰ Przeglądu stanowisk badawczych dotyczących statusu zestawień w systemie języka dokonała Alicja Nowakowska w pracy *Świat roślin w polskiej frazeologii* (Nowakowska 2005: 31–34). Z analizy materiału słownikowego wynika, że w podhasłach umieszcza się zwykle konstrukcje wielowyrzowe o funkcji nominatywnej. Są wśród nich np. określenia gatunku-jące (*chleb pszeniczny, chleb krupiczny, chleb rżany, chleb świątły*), nazwy potraw (*chuda ewa*), roślin (*chleb pasterski, chleb wróbli, chleb zajęczy*) i zwierząt (*dziwa gęś, dzięcioł czarny*), nazwy świąt i obrzędów (*Boże Ciało, gaiczana niedziela*), nazwy chorób (*angielska choroba, cukrowa choroba, choroba świętego Wita, suche bóle*) czy terminy dotyczące narzędzi i prac wiejskich (*drabina z korzeniem, żytna drabina; po dłużkę, w dłużki* ‘o sposobie bronowania: wzdłuż skib’).

¹¹ USJP związek ten podaje jako frazeologię.

¹² Zarówno w SGP, jak i SGOWiM przysłów nie traktuje się jako odrębne jednostki. Z reguły są one wykorzystywane jako ilustracja poszczególnych znaczeń wyrazu. Podobnie postępuje

i redakcyjnych do SGŚ brak informacji na ten temat, a analiza materiału słownikowego nie pozwala wywnioskować, jaką metodę w opracowaniu tychże jednostek przyjęto. Na przykład przysłowie *barbórka po lodzie to Boże Narodzenie po wodzie* odnotowane zostało w haśle BARBÓRKA jako ilustracja znaczenia wyrazu, zaś jednostki – wszystkie opatrzone kwalifikatorem *przysł.* – takie jak: *dziury w niebie nie będzie* (hasło DZIURA), *nie hruby, nie cienki* (hasło HRUBY), *dostać mleka jak podoją byka* (hasło DOSTAĆ) czy *ryby i dzieci nie mają głosu* (odesłane pod RYBY) umieszczono w dziale frazeologia. Takie same rozbieżności widać w traktowaniu utartych porównań. Część z nich omówiono we frazeologii, np. *biedny jak mysz kościelna* (hasło I. BIEDNY), *chodzić jak flądra* (hasło FLĄDRA), *głodny jak wilk* (hasło GŁODNY), *głupi jak cap, głupi jak cholewa, głupi jak osioł* (hasło GŁUPI), a część wykorzystano jako ilustrację znaczenia wyrazu, np. pod odpowiednimi znaczeniami wyrazu HRUBY, CHUDY czy FERULA znalazły się porównania *hruby jak beczka, chudy jak patyk, chudy jak pies, chudy jak deska, chodzić jak ferula*.

Inna, równie ważna metodologicznie, kwestia to wspomniane już wcześniej warianty frazeologiczne. Brak teoretycznych ustaleń co do rozumienia pojęcia wariantu wiąże się bezpośrednio z praktycznymi trudnościami w ich wskazaniu i zapisie. Jako przykład może posłużyć hasło DAC, w którym w dziale *Fraz.* zamieszczono *dać gębiczkę, gębięcia, gębulki, gęby* ‘pocałować kogoś lub pozwolić się pocałować; dać całusa’, gdy kilka wierszy wyżej jako odrębną jednostkę o tym samym znaczeniu odnotowano związek *dać dzióbka*. Podobnie, jako dwie samodzielne jednostki o znaczeniu ‘uciec’ potraktowano związki *dać dyba* i *dać dyla* (także w haśle CHODZIĆ: *chodzić na pąc* i *chodzić na pącie* o znaczeniu ‘pielgrzymować’), podczas gdy w innym miejscu słownika jako związek wariantywny, z członami wymiennymi zapisano *biały jak mleko (młynarz, śnieg)* (hasło BIAŁY).

Brak sformułowania w ogólnych założeniach metodologicznych precyzyjnej definicji związku frazeologicznego (o czym pisałam wcześniej), utrudniającej w znacznym stopniu jednoznaczne oddzielenie związku frazeologicznego od doraźnej konstrukcji składniowej, sprawia¹³, że wątpliwości mogą także budzić

się w przypadku utartych porównań typu *głupi jak wół* – chyba że oprócz intensywności wyrażają jakiś inny odcień znaczeniowy lub podlegają ograniczeniom selektywnym, wówczas zamieszczane są w dziale frazeologii (zob.: Krawczyk 1982: 34–35; Kołodziejczykowa, Krasowska 2003: 199).

¹³ Problem ten sygnalizowała już Henryka Augustynowicz-Ciecińska, pisząc: „Co do stosunku frazeologii do składni, to oba zjawiska rzeczywiście się zająwiają, nie należy ich jednak nigdy ze sobą mieszać. Składnię poprzez frazeologię wydobywamy tylko wówczas, gdy jest ona semantycznie obciążona. I tak np.: *prac w balii czy na balii, iść w cień czy do cienia* to zagadnienia wyłącznie składniowe, ale w żadnym wypadku nie frazeologia. Niekiedy jednak frazeologia ze składnią są ściśle zespolone, np. zwrot *robić na blazna* ‘wyszydzać’

włączane w SGŚ w zakres frazeologii czasownikowe połączenia typu: *buczeć po kim* ‘robić wymówki komuś’ (hasło BUCZEĆ), *być za kim, za czym* ‘być zwoleńnikiem kogoś, opowiadać się za czymś, sprzyjać komu’ (hasło BYĆ), *dudłać nad czymś* ‘robić coś mozolnie, z trudem’ (hasło DUDLAĆ), *jeździć po (na) kimś (kimsi)* 1. ‘przesadnie kogoś strofować z jakiegoś powodu’; 2. ‘obmawiać kogoś’ (hasło JEŹDZIĆ).

Kolejną problematyczną kwestią jest zakres zamieszczania frazeologizmów w słowniku. Zgodnie ze sformułowanymi we wstępie założeniami metodologicznymi i przyjętą zasadą dyferencyjności (SGŚ I: IX) frazeologia, podobnie jak leksyka, powinna podlegać ograniczeniom i być prezentowana w wyborze. Tymczasem SGŚ mimo deklarowanej dyferencyjności rejestruje także związki, które poza gwarowymi, systemowymi cechami fonetycznymi niczym się nie różnią od związków występujących w języku literackim. Przykładowo w hasle CHODZIĆ na 124 odnotowane frazeologizmy 13 z nich (w takiej samej formie i znaczeniu) funkcjonuje także w polszczyźnie ogólnej¹⁴: *chodzić bez głowy, chodzić jak błędna owca, chodzić jak paw, chodzić od Annasza do Kajfasza, chodzić za kimś jak cień* – to niektóre z nich.

Niezwykle istotną w słowniku jest kwestia ustalania znaczeń i definiowania związków frazeologicznych. Pomijając problemy szczegółowe (dotyczące zasadności stosowania określonych typów definicji czy potrzeby ujednoczonych definicji przy frazeologizmach o tym samym znaczeniu), największy kłopot sprawiają związki, których znaczenie jest niepewne, oraz takie, których znaczenia – z różnych powodów – nie daje się ustalić w ogóle. Najczęściej przyczyną tego stanu rzeczy jest jakość materiału, którym dysponuje badacz. Pamiętać należy, że materiał zgromadzony w kartotece słownikowej zbierany był z myślą o archiwizacji leksyki gwarowej, związki frazeologiczne w materiale tym pojawiają się niejako „przy okazji”. A zatem zdarza się, że jest to materiał nie w pełni wartościowy – zazwyczaj z uwagi na brak kwalifikatora „fraz.”, kontekstu użycia czy też brak objaśnienia znaczenia. Materiał taki stanowi nie lada wyzwanie dla leksykografa. O tym, że próby ustalania znaczeń poprzez konfrontowanie danego związku

lub eufemistyczne określenie ciąży *chodzić kimś* lub *chodzić z kimś*. Musi to być oczywiście wydobyte jako frazeologia” (Augustynowicz-Ciecierska 1961: 81). Struktury z pogranicza frazeologii i składni budzą wiele wątpliwości i są niezwykle dyskusyjne. Granica między jedną a drugą konstrukcją jest płynna, a kryterium „semantycznego obciążenia” niejednoznaczne i mało precyzyjne. Por. np. tego typu konstrukcje w USJP uznane za frazeologię: *spać z kimś* ‘mieć z kimś stosunek płciowy, utrzymywać z kimś stosunki seksualne’; *coś kogoś tknęło* ‘ktoś instynktownie coś przeczuł, zwrócił na coś uwagę’; *coś wcięło* ‘coś nagle przepadło’; *zaćmiło kogoś* ‘ktoś na chwilę stracił przytomność, pamięć lub rozeznanie’; *coś uderza czymś* ‘coś zwraca czyjąś uwagę czymś, zadziwia, zaskakuje kogoś’; *wisieć przy kimś* ‘być od kogoś zależnym, być na czyjś utrzymaniu’.

¹⁴ Porównania dokonałam na podstawie USJP i SPLP.

z podobnym wariantem istniejącym w polszczyźnie ogólnej lub w innych gwarchach¹⁵ nie zawsze przynoszą oczekiwane rezultaty, mogą świadczyć odnotowane w SGŚ – wcale znowu nie tak rzadkie – związki, których znaczenia w żaden sposób nie udało się ustalić¹⁶ (zob. frazeologia w hasłach: DZIWAĆ SIĘ, GOŁY).

I wreszcie na koniec wspomnieć trzeba także o związkach, które zamiast w dziale frazeologia zostały umieszczone jako materiał ilustracyjny w dziale znaczeń, np. w haśle HUCZEĆ jako ilustrację znaczenia 4b przywołano przysłowie *huczeć jak o czerwonej pończosze*, które powinno znaleźć się we frazeologii – takie właśnie odesłanie tego związku znajdziemy w tomie VI słownika w dziale *Fraz.* w haśle CZERWONY (*Huczeć jak o czerwonej pończosze* zob. HUCZEĆ). Podobnie nierozpoznany został związek *hyra się kogoś dzierży* ('o kimś zrozumiiałym') odnotowany jako ilustracja znaczenia 1. w haśle HYRA.

Wskazane powyżej kwestie to tylko niektóre z metodologicznych i technicznych problemów dotyczących opracowania frazeologii w słownikach gwarowych.

Celem niniejszego artykułu było zwrócenie uwagi na to, jak ważne dla leksykograficznego opisu frazeologii jest wypracowanie metodologicznych podstaw tego opisu. Brak szczegółowo zarysowanych założeń dotyczących spraw podstawowych, jak: rozumienie terminu „związek frazeologiczny”, „wariant frazeologiczny”, kryteriów podziału związków, odróżniania związków frazeologicznych od innych połączeń wielowyrazowych, jak również brak odpowiednio przedstawionych zasad redakcyjnych odnośnie do miejsca i sposobu prezentacji materiału frazeologicznego, skutkuje licznymi niekonsekwencjami i odbija się, niestety, na jakości opracowania frazeologii w słowniku.

Analiza materiału, zwłaszcza pierwszych tomów SGŚ, pokazała, że autorzy poszczególnych artykułów hasłowych w opisie frazeologii opierali się na dość ogólnej i podstawowej wiedzy odnośnie do rozumienia pojęcia związku frazeologicznego, a w selekcji materiału frazeologicznego i rozstrzygnięciu kwestii szczegółowych kierowali się raczej intuicją badawczą i własną kompetencją językową. I choć nowoczesna lingwistyka usankcjonowała kompetencję językową jako narzędzie pracy językoznawcy (Krawczyk-Tyrpa 1987: 41), to jednak w przypadku tak dużych, długofalowych i zespołowych prac, jak tworzenie słownika, konieczne są precyzyjne (niekiedy wręcz drobiazgowo), jednoznaczne i wspólne – a nie bazujące tylko na intuicji i kompetencji poszczególnych badaczy – rozwiązania, zarówno redakcyjne, jak i metodologiczne¹⁷.

¹⁵ O sposobach takich pisała H. Augustynowicz-Ciecierska (1961: 79).

¹⁶ W SGŚ znaczenie niepewne sygnalizowane jest znakiem zapytania umieszczonym w nawiasie (?), zaś znaczenie niewiadome – pytajnikiem w łapkach znaczeniowych '?' (zob.: SGŚ I: XXV–XXVI).

¹⁷ Na znaczenie tego typu ustaleń w procesie tworzenia słownika zwracał uwagę Piotr Żmigrodzki, pisząc: „Czynność ta [tj. ustalenie metody i technicznych zasad opisu oraz sformułowanie instrukcji redakcyjnej, według której będzie się redagować artykuły hasłowe – L.P.]

Na zakończenie: pewnym usprawiedliwieniem tych wszystkich wskazanych przez mnie niedostatków SGŚ niech będzie stwierdzenie, że czasami jednak, o czym wie każdy leksykograf, nawet najrzetelniej przygotowane zasady teoretyczne w najlepszej instrukcji słownikowej nie sprawdzają się w praktyce, a ich weryfikację przynosi zwykle konkretna praca przy redagowaniu artykułów hasłowych (Kołodziejczykowa, Krasowska 2003: 200).

Wykaz skrótów słowników

- KĄSSGO: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003.
- SFGD: M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.
- SFŚL: L. Przymuszała, *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole 2013.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SGOWiM: *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I–IV, red. Z. Stamirowska, Wrocław 1987–2002, t. V, red. H. Perzowa, Wrocław 2006.
- SGP: *Słownik gwar polskich, Źródła i t. I*, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, od z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, z. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, od z. 2 Łódź, t. III, Wrocław – Warszawa – Kraków, od t. IV – Kraków, 1977–.
- SGŚ: B. Wyderka (red.), *Słownik gwar śląskich*, t. I–XIII, Opole 2000–2012.
- SPLP: W. Lubaś (red.), *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. I–VII, Kraków 2001–2013.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, t. I–IV, Warszawa 2003.
- WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2004.
- WSF PWN: A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz (oprac.), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.

ma szczególne znaczenie w pracach nad wielkimi słownikami, w których biorą udział liczne zespoły leksykografów. Sformułowanie eksplicytnych zasad opisu jest podstawowym warunkiem w miarę jednolitego opracowania wszystkich artykułów hasłowych” (Żmigrodzki 2005: 28).

Literatura

- ADAMIEC D., 2004, *Frazeologia w „Słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku”*, „Problemy Frazeologii Europejskiej” VI, s. 59–71.
- AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA H., 1961, *Problemy frazeologiczne w słowniku gwarowym*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” IV, z. 2, s. 77–84.
- KOŁODZIEJCZYKOWA D., KRASOWSKA M., 2003, *Frazeologia w „Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur”*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*, t. II: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, „Prace Komisji Językoznawczej – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Filologiczno-Filozoficzny”, 40, Poznań, s. 189–201.
- KRAWCZYK A., 1982, *Frazeologia w „Słowniku gwar polskich”*, „Biuletyn Sławistyczny” VII, s. 33–37.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 1987, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław (wyd. II: *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*, Łask 2005).
- NOWAKOWSKA A., 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2755, Wrocław.
- ŻMIGRODZKI P., 2005, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, wyd. II uzup., „Prace i Skrypty Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 47, Katowice.

www.akademicka.pl

ISBN 978-83-7638-738-3

